

HET KASTELENRAADSEL VAN HEUSDEN EN OUDHEUSDEN

BAS AARTS

Rondom de kastelen van Heusden en Oudheusden

hangt nogal wat historische mist.

Feiten blijken niet altijd feiten te zijn en
beschikbare afbeeldingen stellen soms iets

voor dan men doorgaans aanneemt.

In dit artikel wordt geprobeerd enige klaarheid
te scheppen en het beeld van middeleeuws

Heusden wat bij te stellen.

'Die van Heusden' hebben nogal wat misdaan in de prille beginjaren van 's-Hertogenbosch. Althans, dat stelt bijvoorbeeld de zestiende-eeuwse Bossche stadskroniekschrijver Albertus Cuperinus. En dat wordt nog eens kleurrijk herhaald in 1935 door de auteurs van een boekwerk ter gelegenheid van de viering van het 750-jarig bestaan van 's-Hertogenbosch. Maar ook tegenwoordig wordt soms nog beweerd dat de Heusdenaren, bevreesd dat de hertogelijke stichting de doodklap zou betekenen voor de positie van Heusden als handelsstad, tot tweemaal toe de jonge nederzetting hadden verwoest. De Bosschenaren hadden daarop de hulp ingeroepen van hertog Hendrik I (1190-1235). Hij had toen het initiatief genomen tot de stenen ommuring van de stad. Hierdoor was 's-Hertogenbosch met recht de 'Sleutel van Brabant' in het noordelijke grensgebied geworden. De nieuwe vestingstad had het echter zwaar te verduren gekregen, toen in 1202 de Hollandse graaf plotseling had toegeslagen, de stad had ingenomen in brand had gezet. Dit alles volgens de chroniqueurs en hun volgelingen uit 1935 en later.¹ Tegenwoordig kijken onderzoekers wat anders tegen deze zaken aan, wat niet wil zeggen dat zij volstreekte helderheid kunnen bieden. Zo woedt er nog steeds een meningenstrijd omtrent het jaartal en het karakter van het stadsrecht dat aan de jonge Bossche nederzetting

uit de tweede helft van de twaalfde eeuw gegeven werd.² Meer eensgezindheid is er over de vermelde eerste stadsmuur. Deze dateert men tegenwoordig in de herbouwfase volgend op de ramp van 1202.³

De ommuring zal een van de eerste grote constructies in onze streken geweest zijn waaraan baksteen als bouwmetaal te pas kwam. En 'die van Heusden'? Hun rol bij het ontstaan van Den Bosch lijkt uitgespeeld te zijn. De stadsvorming van Heusden wordt tegenwoordig algemeen ergens in het midden van de dertiende eeuw geplaatst.⁴ Weliswaar bij een oudere burcht, maar toch als handelsplaats te jong om te hebben kunnen ageren uit veronderstelde jaloezie, zoals de kronieken het willen doen geloven. Toch hoeft hun rol niet geheel verzonnen te zijn. De gebeurtenissen van 1202 hebben wel degelijk een raakpunt met Heusden en dat kan best de bron geweest zijn voor alle kwaadsprekerij.

□ MILITAIRE CONFRONTATIE □

Voor zover de gebeurtenissen reconstrueerbaar zijn, was hertog Hendrik I in augustus 1202 uit op een militaire confrontatie met Gelder. Eerdere afspraken, in 1200 gemaakt met de Gelderse graaf en diens Hollandse collega - de tweede concurrent in het rivierengebied -, werden kennelijk niet volgens de Brabantse wensen nagekomen. Hierbij moeten we ook letten op de Gelderse rechten en aanspraken in een groot deel van oostelijk Noord-Brabant en op de partijpolitiek binnen het Duitse keizerrijk die altijd op de achtergrond speelde.⁵ Het naderen van een groot coalitieleger onder aanvoering van de hertog zelf veroorzaakte enige paniek bij Otto I, de graaf van Gelder (1184-1207). Deze meldde zich namelijk in het Brabantse kamp voor besprekingen. Al of niet slecht gecoördineerd pleegde de Hollandse graaf, Dirk VII (1190-1203), op dat moment een overval op het Brabantse Tiel en op 's-Hertogenbosch, de jonge nederzetting bij Orthen. De hertog reageerde onmiddellijk. Hij beschuldigde zijn bezoeker, Otto I, van medeplichtigheid en zette hem vast. Kennelijk bevond het Brabantse kamp zich al in de regio, want met een snelle actie wist men begin september 1202 de Hollanders, die buit en gevangenen meevoerden, in te halen en te verrassen bij 'Heusden'.⁶

Enkele kloosterannalen uit die tijd geven van dit laatste een beknopt verslag. Zo meldden de annalen van Egmond bij het jaar 1202 dat graaf Dirk bij de plaats, die 'het dorp en het kasteel Heusden' genoemd wordt, werd verslagen en gevangen genomen.⁷ De abdij van Park bij Leuven liet optekenen dat de hertog het kasteel van 'Heusden' verwoestte en zowel de Hollandse als de Gelderse graaf gevangen zette.⁸

Wat dit 'Heusden' betreft, kan men aan Oudheusden denken omdat het goed voorstelbaar is dat de Hollandse troepen verrast werden bij het oversteken van de Oude Maas.⁹ Toch is de locatie opmerkelijk. Als Dirk snel had willen weggelopen van Den Bosch, had zijn troepenmacht de brug bij Herpt¹⁰ kunnen gebruiken, maar misschien bood dat verkeerstechnisch weinig soelaas. Mogelijk speelde 'Heusden' inderdaad een rol in de aanval op Brabant. De toenmalige heer van Heusden kan een deelnemer aan de actie geweest zijn. In ieder geval lijkt hij na de overval gastvrijheid aan de aanvallers geboden te hebben. De prijs was echter hoog, zoals we zagen. De logica van de gebeurtenissen volgend, kan men die verwoeste burcht van 'Heusden' dus zoeken in Oudheusden. Dit lijkt bevestigd te worden door het Stichtingskroniekje van de Abdij van Berne uit omstreeks 1225, waarin in een ander verband gesproken wordt over 'de burcht die *toen* (omstreeks 1130, BA) naast de kerk van Heusden stond'. Het Stichtingskroniekje had hierbij duidelijk de linkeroever van de Oude Maas op het oog en bedoelt dus het later zo genoemde 'Oud'-Heusden.¹¹ Die Oudheusdense kerk, gewijd aan Sint Jan Evangelist, lag in het bisdom Luik en wordt vermeld in 1147 en 1186 (*Hosden*).¹²

□ POLITIEKE VERHUIZING □

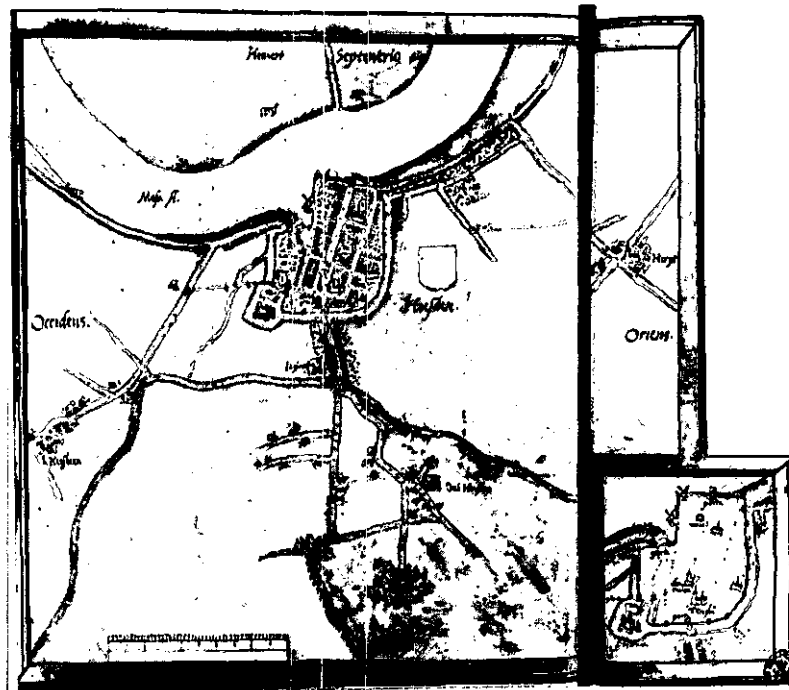
Ten noorden van de Oude Maas ontstond in de dertiende eeuw 'Nieuw'-Heusden, en wel bij een bestaande burcht, zo stelt men altijd. Daar lijkt wat de datering betreft een probleem te liggen. Die burcht, waarvan de resten tegenwoordig getooid zijn met een alom berreunde fantasieopbouw, wordt in de regel gedateerd in het einde van de twaalfde eeuw.¹³ Deze datering is gebaseerd op het archeologisch onderzoek door J.G.N. Renaud in 1948-1949.¹⁴ Renaud echter gaf zijn beschouwing over de oudste bouwfase van dit kasteel vergelijkenderwijs en zonder over alle historische gegevens te kunnen beschikken. Daarom dient men een vraagteken te plaatsen bij het gelijktijdig bestaan van twee twaalfde-eeuwse Heusdense burchten: een in Oudheusden en een in 'Nieuw'-Heusden. Aannemelijker is de suggestie van Van Rij dat er na de verwoesting in september 1202 een herbouw volgde ten noorden van de Oude Maas.¹⁵ Dit gebeurde op een locatie

die economisch kennelijk beter lag - de Maas kende een wisselende loop -, maar die misschien ook politieke voordelen bood.

De overwinning van 1202 had de Brabantse suprematie in het noordelijke grensgebied van het hertogdom bevestigd. Met de verhuizing onttrok de heer van Heusden zich misschien aan deze toenemende Brabantse druk. Ten noorden van de Oude Maas was hij leenman van Kleef, zoals uit verschillende dertiende-eeuwse oorkonden valt af te leiden. Ten zuiden van de rivier gold later voor de Heusdense 'Bovendorpen' een Gelderse leenhoogheid. Niet duidelijk is of die Gelderse supervisie hier ook al in 1202 of eerder bestond. Weliswaar vermeldt de Kroniek van de abdij van Sint-Truiden rond 1100 de Gelderse graaf als een van haar belagers met betrekking tot de abdijsrechten in Baardwijk. Gerard de Lange van Gelder wordt bij die gelegenheid als *patriae comes* betiteld, wat echter, in tegenstelling tot de gebruikelijke opvattingen, niet per definitie naar grafelijke rechten aldaar hoeft te verwijzen.¹⁶ Wel is het zo dat deze Gelderse graven rond het midden van de elfde eeuw door de Utrechtse bisschop bekleed waren met het ambt van graaf in een deel van het toenmalige Teisterbant tussen de rivieren.¹⁷

Afb. 1

Heusden en Oudheusden. Netuitvoering door Jacob van Deventer, ca. 1560 (foto Nationale Bibliotheek, Madrid).

De genoemde Kleefse rechten in het westelijk deel van dit Teisterbant kunnen mogelijk teruggaan op een taak die oorspronkelijk gezamenlijk met die 'Gelderse' leden van de Flamenses-familie werd uitgeoefend. Al met al zijn de feodaal-juridische verhoudingen niet helder en het veronderstelde politieke effect van de verhuizing van Oud- naar 'Nieuw'-Heusden blijft derhalve ook speculatie.

Na zijn overwinning op Holland in september 1202 stootte hertog Hendrik I door in oostelijke richting. Hij bezette de burcht van Ooij en Nijmegen. Vervolgens werd de nog uiterst jonge graaf van Kleef, Dirk V (circa 1202-1260), tot een niet nader gepreciseerd akkoord gedwongen.¹⁸ Het is echter niet bekend of dat consequenties had voor diens rechten in het westen. Toen Jan van Heusden zich in 1210, hoogstwaarschijnlijk vanuit de nieuwe woonplaats, manifesteerde met een regeling aangaande de clerus in zijn heerlijkheid, plaatste hij in zijn tijdsaanduiding de Brabantse hertog uiteraard na de keizer van dat moment, maar vóór de graven van Gelder en Kleef. Of dat meer is dan beleefdheid en reeds een boven Kleef uitgaande Brabantse leenhoogheid aanduidt, durf ik niet te onderschrijven.¹⁹ Men kan de Brabantse invloed in Heusden benoorden de Oude Maas immers ook laten starten met de inname van de stad in 1279 en de daaropvolgende veronderstelde leenopdracht van de burcht als 'open huis' aan hertog Jan I.²⁰

▣ HET KASTEEL IN 'NIEUW'-HEUSDEN ▣

De burcht in 'Nieuw'-Heusden ligt op de zuidwesthoek van de zich er naast ontwikkelende stadskern. Kennelijk bevond zij zich aan de oever van een voormalig noord-zuidlopend water tussen de Nieuwe en de Oude Maas, dat de westelijke begrenzing van het eiland Vrote gevormd zou kunnen hebben.²¹ Deze verbinding is ten dele nog zichtbaar op de laatzestiende-eeuwse kaart van Jacob van Deventer (zie afb. 1). Die bewuste Maasloop werd spoedig aan de noordzijde van de stad afgedamd (in 1250 is er sprake van 'Husdenredam') en Heusden koppelde daarmee zijn lot aan de 'levensloop' van de Nieuwe Maas.²²

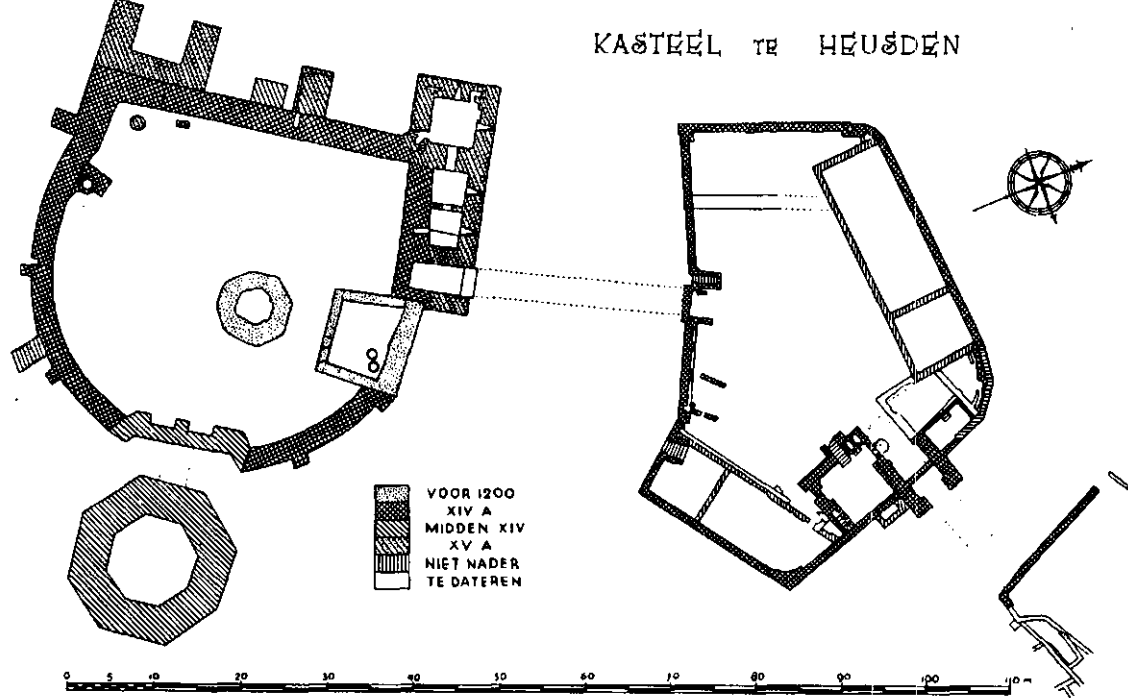
Archeologisch onderzoek in de jaren 1948-1949 heeft opgeleverd dat dit kasteel bestond uit een voorburcht en een hoofdburcht, de gebruikelijke bouwvorm toentertijd. De hoofdburcht kende een eerste bouwperiode, waarin twee natuurstenen constructies opgetrokken werden: een achthoekige verdedigingstoren met een doorsnede van ongeveer 8 meter en een muurdikte van 2 meter en daarnaast een nagenoeg vierkant woonblok van ongeveer 10 bij 10 meter. Beide bouwelementen waren op het maaiveld gefundeerd, met uitzondering

van de noordzijde van het woongebouw, dat breder en dieper gefundeerd was en waarlangs klaarblijkelijk de gracht liep. Het binnenterrein rondom de verdedigbare toren was meer dan 2 meter opgehoogd.²³

Het is aannemelijk in deze eerste bouwfase een vertegenwoordiger te zien van het kasteeltype van de motteburcht. Dit was een type dat grote populariteit genoot in de elfde en twaalfde eeuw. Het belangrijkste kenmerk is een kunstmatige aarden heuvel ('motte'), waarop of waarin de gebouwen werden gefundeerd. Bij de vroegste voorbeelden waren de gebouwen van hout, later van natuur- en baksteen. Bij Heusden koos men voor de veiligste optie, waarbij de natuurstenen constructies op de natuurlijke ondergrond gezet werden. Daarna werd pas de aarden heuvel opgeworpen, zodat de toren in zijn geheel en het woonblok voor driekwart letterlijk 'ingemot' waren.²⁴ Een palissade zal vermoedelijk het platform van dit bescheiden kasteel omgeven hebben.

Aan het einde van de dertiende eeuw werd de hoogte van de motte waarschijnlijk enigszins afgevlakt en in ieder geval omgeven door een forse bakstenen ringmuur met steunberen aan de buitenzijde. De aldus ontstane ronde waterburcht werd later nog driftig verbouwd en uitgebreid. Het meest spectaculaire onderdeel werd de nieuwe achtkantige hoofdtoren ('donjon'), die mogelijk in de veertiende eeuw losstaand werd uitgebouwd in de gracht.²⁵ Van het kasteel bestaan diverse afbeeldingen, meestal vanuit de noordwesthoek bekeken. Een weinig bekende weergave door David Vinckboons, daterend uit het einde van de zestiende eeuw, toont het complex vanuit het zuiden (zie afb. 3). De nieuwe donjon met zijn muurdikte van ruim 4 meter kreeg later een bestemming als kruitzijn. Toen daar in 1680 de bliksem insloeg, werd dat het kasteel fataal. De resten werden geleidelijk geruimd.

Zo'n veertig jaar na het hierboven weergegeven archeologisch onderzoek besloot de gemeente Heusden wat overhaast de bewaard gebleven funderingen weer open te leggen en over te gaan tot consolidatie. Het werd niet nodig geacht een hernieuwd en uitgebreid archeologisch onderzoek te doen, al was het interessant geweest een antwoord te zoeken op de inmiddels gezen vragen en de opgeworpen hypotheses te toetsen. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) heeft alleen een nieuwe opmeting kunnen doen, waarbij de plattegrond uit 1949 op enkele details kon worden verbeterd. De resten van het rijksmonument werden intussen, ongeacht hun bouwperiode, verpakt in baksteen en voorzien van een fantasievolle opbouw, die geen recht doet aan de cultuurhistorische

betekenis van dit belangrijke grenskasteel.²⁶ Nu, bijna tien jaar later, is dit *folly* hard op weg om te vervallen tot een laattwintigste-eeuwse ruïne en is men op zoek naar een nieuwe vormgeving en bestemming voor het burchtterrein.²⁷

□ KASTELEN IN OUDHEUSDEN □

Tijd om terug te keren naar Oudheusden. Er heeft daar een laatmiddeleeuws kasteel gestaan, dat in de literatuur vaak aangeduid wordt als 'Nijenrode'. Of we daarmee ook de locatie kennen van de eerste burcht van Heusden, die in 1202 ten ondergegaan is, is nog maar de vraag. De ligging van dat laatmiddeleeuws kasteel is bekend. Jacob van Deventer plaatst dit *castrum* aan de zuidzijde van Oudheusden, maar naar mijn idee iets te ver af van het Oude Maasje (zie afb. 1). Veel nauwkeuriger vinden we het kasteel ingetekend op de oudste kadasterkaart uit 1832 (zie afb. 4). De burcht wordt in 1332 vermeld als 'het kasteel van Heusden in de parochie van Oudheusden'²⁸ en behoorde kennelijk toe aan een vanaf de late dertiende eeuw bekende zijlinie van de heren van Heusden.²⁹

Dit 'Huis van Oudheusden' vormde in 1498 de kern van een afzonderlijke heerlijkheid, toen het als leen verkocht werd aan Jan van Oudheusden Wouterszoon, die onder andere thesaurier van Holland was. In 1579 werd het door de Heusdenaren in brand gestoken, maar kort daarop volgde herbouw. Na 1851 werd het kasteel definitief afgebroken.³⁰ Tot 1954 resteerde alleen nog een vervallen poort op het voorburchtterrein, met muurankers uit 1688.

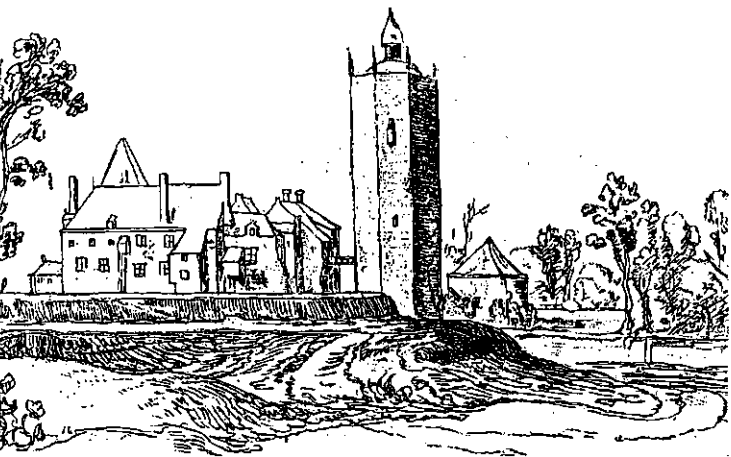
Het dertiende-eeuwse Kroniekje van Berne meldt dat dit eerste kasteel in Oudheusden 'naast de kerk van

Afb. 2

Kasteel van Heusden. Plattegrond opgravingsresultaten 1949 (tekening J. Ypey).

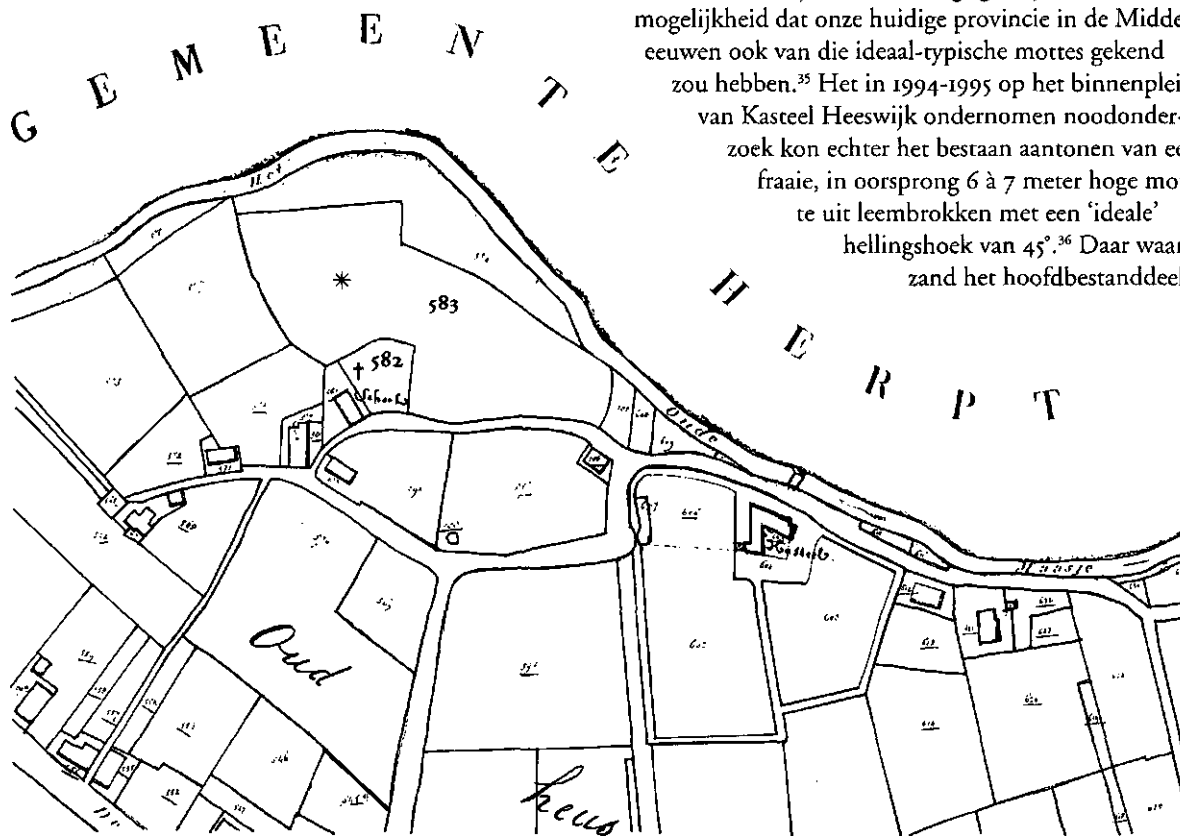
(Oud-)Heusden' gezocht moet worden.³¹ Dit zou betekenen dat de latere kasteellocatie in Oudheusden afvalt. De onmiddellijke omgeving van de twaalfde-eeuwse kerk lijkt dan eerder in aanmerking te komen. Die kerk is inmiddels verdwenen. Zoals de kaart van Van Deventer laat zien, stond dit bedehuis aan de oostkant van het dorp. Ook deze kerk leed onder de woelingen van 1579 en werd afgebroken. Een tijd lang hebben de hervormden ter plaatse nog een kerkje gehad. De stenen hiervan werden in 1832 gebruikt voor de herbouw van de nu nog aanwezige kerkhofmuur.³² Op de oudste kadasterkaart moeten we de verdwenen kerk situeren op perceel 582 naast de toenmalige school. Het door ons gezochte stamslot zou dan gelegen kunnen hebben ergens op het grote perceel 583 in de bocht van het Oude Maasje (zie afb. 4). Door middel van grondboringen op die plek, in de huidige boomgaard, zou kunnen worden onderzocht of er hier eertijds een grachtenstelsel lag.

Over het precieze uiterlijk van dat stamslot weten we op zich niets. Kijkend naar de opvolger in 'Nieuw'-Heusden is het echter mogelijk ons in Oudheusden ook een burcht van het motte-type voor te stellen. Deze was dan naar alle waarschijnlijkheid voorzien van een opbouw in hout. Ter vergelijking hebben we uit hetzelfde Stichtingskroniekje de wat uitgebreidere beschrijving van de burcht van Berne, voordat deze in 1134 werd omgevormd tot abdij. Hoewel de feitelijke

Afb. 3
Kasteel van Heusden vanuit het zuiden. Tekening door David Vinckboons (1576-1632?) (foto Streekarchief Land van Heusden en Altena).

Afb. 4
Oudheusden, kadasterkaart 1832. Hierop aangegeven de ligging van het (tweede) kasteel; de locatie van de voormalige kerk (†) en de vermoedelijke ligging van de eerste burcht (*) (foto Rijksarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch).

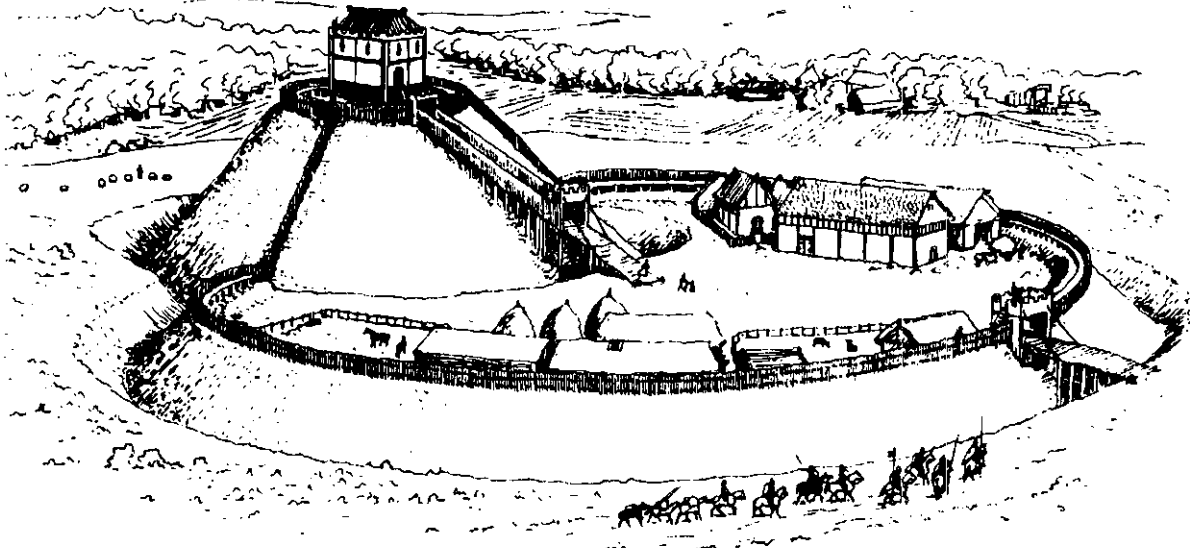

tekst uit de dertiende eeuw dateert, geven de vermelde details een bruikbaar beeld van deze twaalfde-eeuwse burchtaanleg (*castrum, castellum*) van heer Folcold. De voorburcht van Berne omvatte een stenen kapel en vermoedelijk het woongebouw. De hoofdburcht met een toren en mogelijk een ringmuur lag volgens de tekst hoger dan de voorburcht en lijkt daarmee ook tot het motte-type te behoren.³³

MOTTEBURCHTEN IN RIVIERENGEBIED

Dit kasteeltype, met het accent op verdediging uit de hoogte, was vanaf ongeveer het jaar 1000 bekend in West-Europa, inclusief het Midden-Nederlandse rivierengebied. In zijn twaalfde-eeuwse uitgekristalliseerde ideaalvorm bereikte de kunstmatige heuvel een gemiddelde hoogte van 5 tot 8 meter. Een steile helling en een brede omgrachting vormden daarbij een extra hindernis voor de belegeraar (zie afb. 5). Palissaden, houten torens en woongebouwen werden na verloop van tijd versteend, al leverde dit uiteraard allerlei bouwtechnische problemen op. Uiteindelijk zou deze ontwikkeling, gekoppeld aan het ondermijningsgevaar, in de dertiende eeuw de kasteelbouwers doen omzien naar een ander kasteeltype.³⁴

Er werd in dit tijdschrift onlangs getwijfeld aan de mogelijkheid dat onze huidige provincie in de Middeleeuwen ook van die ideaal-typische mottes gekend zou hebben.³⁵ Het in 1994-1995 op het binnenplein van Kasteel Heeswijk ondernomen noodonderzoek kon echter het bestaan aantonen van een fraaie, in oorsprong 6 à 7 meter hoge motte uit leembrokken met een 'ideale' hellingshoek van 45°.³⁶ Daar waar zand het hoofdbestanddeel

Afb. 5
 Ideaalvoorstelling van een motte-burcht uit de twaalfde eeuw (tekening A. Barton, 1979).

van de motte uitmaakte, kan een mantel van plaggen of een houtconstructie ondersteuning geboden hebben. De hellingshoek kan ook minder scherp geweest zijn, afhankelijk van het gebouw dat op of in de motte stond. Als type kent ook de motteburcht vele variëteiten en alleen een veelzijdig onderzoek kan de oorspronkelijke differentiatie in beeld brengen.³⁷ De Noord-Brabantse beekdalen en het rivierengebied blijken daarbij - meer dan men lang voor mogelijk hield - vele boeiende locaties op te leveren.³⁸ Voor de omgeving van Heusden moet dan natuurlijk geweest worden op de bewaard gebleven motte van Altena (diameter 44 meter) bij Almkerk, eens de zetel van de twaalfde-eeuwse heren van Altena.³⁹

□ POLITIEK SPEL □

Tussen de hiervoor vermelde Folcold van Berne en de toenmalige 'Van Heusden', Herman genoemd in het hierboven genoemde Kroniekje, boterde het niet zo in de twaalfde eeuw. Tot driemaal toe wordt een aanval door 'die van Heusden' op Berne gerapporteerd. Het gaat daarbij dan om zulke gewichtige zaken als gekwetst eergevoel, een gestolen erwtenoogst en dergelijke. Maar ook de grote politiek lijkt om de hoek te komen kijken. Tot de belagers van de burchtheer van Berne rekent het Kroniekje omstreeks 1130 ook de graaf van Holland en de hertog van Brabant. In beide gevallen lijkt dat wat aan de vroege kant.⁴⁰ De Hollandse opmars begon immers pas in 1230 met een greep naar de burcht en het Land van Altena. Daarvoor was de Hollandse aanwezigheid in de regio beperkt tot de voorgedij over de goederen van Sint-Truiden rondom Aalburg, waarschijnlijk op basis van zeer vroeg bezit van enkele hoeven ter plaatse. Maar niet alle politieke machinaties zijn ons bekend. Zo werd graaf Floris I in 1061 door onbekenden vermoord in Nederhemert. En recentelijk werd er aan herinnerd dat Folcold van Berne betrokken zou zijn geweest bij de moord op Floris de Zwarte van Holland in 1133.⁴¹

Ook een vroeg twaalfde-eeuwse Brabantse bemoeienis met de regio Heusden valt niet meteen te plaatsen, al bezat Brabant vanuit een onduidelijke voorgeschiedenis enkele exclaves in het rivierengebied, zoals Tiel, Zandwijk en natuurlijk Orthen, waaruit Den Bosch zou ontstaan. Met betrekking tot de rest van het huidige Noord-Brabant (Texandrië) bestaat de neiging de 'Brabantisering' vrij laat te dateren. Meestal in de jaren rond 1200 en bij voorkeur onder hertog Hendrik I (1190-1235). De stadstichting van 's-Hertogenbosch fungeert dan in de regel als een tot verdere actie dwingend startpunt, waarna in diverse schriftelijke bronnen zichtbaar wordt hoe de plaatselijke heren het hoofd moesten buigen voor de hertogelijke macht uit Leuven. In Steurs' *Naissance d'une région* (1993) en ook bij anderen proeven we een dergelijke visie op dit proces.⁴²

De vraag rijst of we daarmee het juiste beeld voor ogen krijgen. De stichting van Den Bosch werd, naar mijn idee, pas mogelijk na het realiseren van veilige verbindingen tussen het domein Orthen en het Brabantse machtsbereik in het zuiden rond Antwerpen. Met andere woorden, het politieke spel om zoveel mogelijk 'Noord-Brabantse' plattelandsadel onder hertogelijke invloed te krijgen, moet zich eerder in de twaalfde eeuw afgespeeld hebben. De beschikbare bronnen leggen slechts het eindresultaat vast of de eventuele latere consequenties.

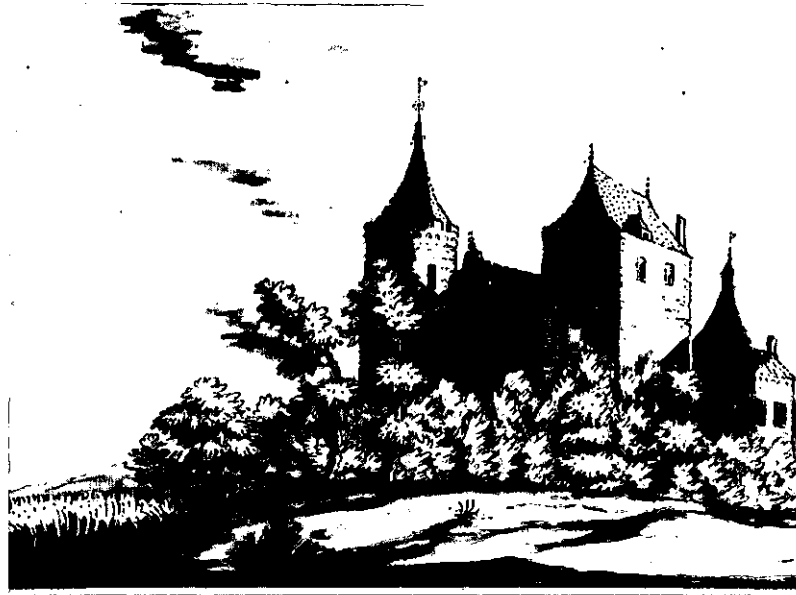
Het hier bedoelde voorafgaande politieke spel laat zich moeilijk reconstrueren, maar is niet helemaal afwezig in de bronnen, al lag vóór 1190 het accent in de Brabantse buitenlandse politiek nog duidelijk elders. In 1179 kreeg Orthen een uitzonderingspositie in een hertogelijke erfenisbeschikking. Kennelijk waren er

toen plannen mee.⁴³ En twaalf jaar eerder, in 1167, vond er in Antwerpen in de Sint-Michielsabdij een soort 'topconferentie' plaats. De aanwezigen kennen we als getuigen bij een transactie voor de familie Van Deurne bij Antwerpen, waarvoor hun presentie vermoedelijk toch niet op de eerste plaats diende.⁴⁴ Hendrik van Breda had belangen binnen het Antwerpse markgraafschap (Schoten), maar voor Willem van Stapelen, Dirk van Herlaar, Giselbert van Tilburg en Nicolaas van Doeveren lijkt een Brabantse 'connectie' op dat moment nog wat te vroeg. Dit gold niet voor Herman van Cuijk, Godschalk van Gelmel (Hoogstraten) en misschien Fastraad van Strijen. Bij nadere beschouwing valt het echter op dat enkelen uit dit gezelschap wel Utrechtse connecties hadden. Herinneren we ons dan dat de hertog rond 1190 in Utrecht beschouwd werd als bisschoppelijk leenman voor 'de gehele Kempen tot aan Turnhoutervoorde',⁴⁵ dan lijkt het er op of die penetratie van de hertog in die vaak miskende Utrechtse invloedssfeer in 1167 al driftig werd voorbereid. Was Texandrië daarom eerder een *terre de persuasion* dan een *terre de conquête*? Het verdrag van 1195-1197 tussen Brabant en Gelder over onder andere 's-Hertogenbosch zou mede ondertekend worden door Hendrik van Cuijk, Godfried van Schoren, Giselbert van Tilburg en Boudewijn van Altena.⁴⁶ Een heer⁴⁷ van Heusden treffen we in dit verband hier of eerder niet aan, wel zijn 'buren'. Hield hij zich buiten dit pokerspel en gokte hij uiteindelijk, in 1202, verkeerd?

□ HET PROBLEEM NIJENRODE □

Een geheel ander stukje van de puzzel Oudheusden en Heusden betreft tot slot de benaming 'Nijenrode', die, zoals reeds vermeld, vaak aan het laatmiddeleeuwse (tweede) kasteel van Oudheusden wordt gegeven, in ieder geval door de gravers die in 1971⁴⁸ verwoed bezig waren de funderingen van dat slot aan het Oude Maasje bloot te leggen. Hun argument was dat de tot 1954 bewaard gebleven voorburchtpoort de naam 'Nieuwenroy' gedragen zou hebben.⁴⁹ Hoogstwaarschijnlijk werden sindsdien de bewaard gebleven afbeeldingen van 'een kasteel' te Oudheusden allemaal beschouwd als weergaven van dat Slot Nijenrode of Nieuwenroy.

Afbeeldingen 6 en 7 zijn twee tekeningen die Nieuwenroy moet voorstellen: een in welstand en een als ruïne. Deze tekeningen worden toegeschreven aan de weinig betrouwbare Jacob Stellingwerf uit de achttiende eeuw. Verder zijn er twee anonieme tekeningen die het 'Huys Nieuwenroy' als ruïne in 1652 voorstellen (zie afb. 8 en 9). Maar we kennen ook twee afbeeldin-

Nieuwenroy in Wolfant by Boudin

4 Dorp Oud-Heusden, T. Heusden, Nieuwenroy in ruïne.

Afb. 6

Kasteel Nijenrode bij Heusden. Tekening toegeschreven aan Jacob Stellingwerf, achttiende eeuw (foto Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg).

Afb. 7

Oudheusden met de ruïne Nijenrode. Tekening toegeschreven aan Jacob Stellingwerf, achttiende eeuw (Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg).

*het Stuys Nieuwenroy in de Meyery van S. Hartogenbosche
in het quartier van 1:1652.*

Het selve Stuyf

Afb. 8

Anonieme tekening van kasteel Nijenrode uit 1652
(foto Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg).
De aanduiding 'in de Meyery' is onjuist.

Afb. 9

Kasteel Nijenrode (1652). Anonieme tekening
(foto Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg).

gen die de vakkundige Roelant Roghman in de zeventiende eeuw maakte van een kasteel in redelijke welstand. De best reproduceerbare van dit laatste tweetal

(afb. 10) is met de toevoeging 'Nieuwenroy' en soms ook nog het jaartal '1652' de laatste tijd in allerlei publicaties een eigen leven gaan leiden, met daar weer uit voortvloeiende misverstanden en cirkelredeneringen.⁵⁰ Enige voorzichtigheid was wel op zijn plaats geweest.

In zijn overzichtsartikel over Oudheusden haalt G.M. van der Velden Jacob van Oudenhoven aan, die weet te vertellen dat er omstreeks 1650 twee kastelen waren in Oudheusden. Van een deze kastelen, de burcht Nieuwenroy, stonden toen alleen nog de muren overeind. Ook Van der Aa was zich in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek* (1846) bewust van twee verschillende kasteellocaties in Oudheusden.⁵¹ Eén adellijk huis was toen echter al geruimd en het tweede, in het dorp, zou spoedig volgen, waardoor de latere verwarring wat meer begrijpelijk wordt. Maar wat is nu de oplossing van dit gecompliceerde kastelenraadsel?

□ ROGHMAN EN OUDHEUSDEN □

Laten we eens kijken naar Roelant Roghman, die altijd wist wat hij tekende. En dat was in dit geval 'out Heusden', zoals het opschrift achterop en onder de originele tekening aangeeft. Daarmee opteren we voor het laatmiddeleeuwse kasteel in het dorp. Maar valt dat te bewijzen? De enthousiaste gravers van 1971 legden een aantal muren bloot, vonden een put en nogal wat aardewerk, munten, musketkogels en dergelijke. Er was geen vakkundige begeleiding en er werden bij mijn weten geen opmetingen verricht.⁵² De combinatie Heusden-kasteel-archeologie is niet altijd even gelukkig geweest. Desondanks valt er toch wel wat te reconstrueren, allereerst met behulp van de oudste kadastrale kaart uit 1832. Bij perceel 605 toont deze een plattegrond met een tweetal vleugels, die onder een schuine hoek op elkaar aansluiten aan een binnenplaats (zie afb. 4). De toegang vanaf de voorburcht loopt via een brug naar een uitspringend deel op de westhoek van de noordvleugel. De fraaiste van de twee tekeningen door Roghman laat binnen de omgrachting een hoofd-vleugel zien met op het uiteinde een torentje in een opvallende verspringing van het muurwerk (zie afb. 10). Dit laatste detail is ook op de kadastrale kaart zichtbaar. Het ommuurde binnenplein (met arkeltorentje) is herkenbaar en achteraan rechts geeft de hooischelf de locatie van de voorburcht aan. De tweede, minder scherpe, krijttekening toont hetzelfde kasteel vanuit een iets andere hoek. Naast de hoofd-vleugel wordt een lagere

Afb. 10
Kasteel Oud-Heusden aan de achterzijde. Tekening door
Roelant Roghman, zeventiende eeuw (foto Teylers Museum
Haarlem).

Afb. 11
Locatie 'Nijenrode' op de kaart van P. Ketelaar, 1775
(Streekarchief Land van Heusden en Altena).

tweede vleugel zichtbaar met een uitspringende poort-
toren op het einde. Roghmans tekeningen en de kadas-
terplattegrond zijn mijns inziens goed met elkaar in
overeenstemming te brengen. Zelfs het graafwerk van
1971 sluit hierbij aan. Uit eigen waarneming en notities
van toen weet ik dat het muurwerk van de hoofd vleu-
gel uitgebreid in het zicht kwam. Noordelijk daarvan
liep de oostelijke buitenmuur wat smaller door en
boog vervolgens onder een schuine hoek af naar het
westen. De put bevond zich naast de hoofd vleugel
onder wat kennelijk het binnenplein geweest was.
De overheersende baksteenlengte was 25 cm.
Alles combinerend is het Kasteel van Oudheusden nu
lokalisierbar en heeft het een gezicht gekregen.
Een laatmiddeleeuws gezicht, want de vernielingen van
1579 lijken zo op het oog toch beperkt van omvang
geweest te zijn.

OPLOSSING RAADSEL

Ook voor het Kasteel Nijenrode zijn inmiddels de ont-
brekende stukjes gevonden om tot een oplossing te
komen. Enkele onderzoeksresultaten uit het proef-
schrift van P. Hoppenbrouwers uit 1992 zorgden in

combinatie met aanhoudend spuurwerk door de plaatselijke heemkundigen uiteindelijk voor de gewenste duidelijkheid.

In de aanloop hiertoe was Van der Velden indertijd (1983) al niet tevreden met het vereenzelvigen van de twee kastelen van Oudheusden. Hij wees in de richting Doeveren op een vijftiende-eeuws goed 'Nijenroy'.⁵³ P. Hoppenbrouwers noemt ene Gijsbrecht van Nijenrode uit 1359. Hij kan verder vanuit een omschrijving van 'die erffnisse van Nijenrode' in 1462 de kern van het goed lokaliseren aan de Zeedijk nabij de Doeverense Sluis in de Oude Maas. Na het midden van de zestiende eeuw verdwijnt dit 'Nijenrode' uit de bronnen.⁵⁴ Chr. Thijssen liet in 1995 de 'mist in de polder' iets verder optrekken door op de mogelijkheid te wijzen dat de noorderling Gijsbrecht (II) van Nijenrode zijn Heusdens bezit kon verwerven na de Hollandse overname van het Land van Heusden in 1357. Gijsbrecht noemde zich overigens naar het stamslot Nijenrode bij Breukelen.⁵⁵

Intussen was het probleem van de exacte locatie al in 1993 opgelost door B. Stevens uit Waalwijk. Hij vond in het Heusdens streekarchief een gedetailleerde kaart uit 1775 van P. Kerelaar met de vermelding 'hier stond destijds het kasteel Nieuwen Rode' (zie afb. II). Dat 'hier' is dan een plek buitendijks vrij direct ten zuidoosten van de voormalige Doeverense Schans. Momenteel is het een weiland in de hoek tussen de Blaasbalkweg en de Elshoutse of Zeedijk.⁵⁶ Met alle gegevens nu op een rijtje mag, gelet op de omschrijving door Jacob van Oudenhoven, de ruïne op de beide anonieme prenten ('anno 1652') aan dit kasteel Nijenrode toegeschreven worden. De twee aan Stellingwerf toegedichte illustraties kunnen gevoeglijk naar de rubriek 'Curiosa'.

□ **BESLUIT** □

Met deze rondgang is de mist rondom de kastelen van Oudheusden en Heusden enigszins opgeklaard. Tevens is het belang van kleinschalig lokaal spuurwerk weer eens aangetoond. Wat nog resteert is een verdergaand onderzoek naar de allereerste twaalfde-eeuwse burcht van Oud-Heusden 'bij de kerk'. Maar ook daaraan wordt gewerkt. □

NOTEN

- 1 *'s-Hertogenbosch 1185-1935* ('s-Hertogenbosch, 1935). Zie hierin: L.J.C. van Gorkom, 'De eerste vijftig jaren', 7-29; A.F.O. van Sasse van Yselt, "'s-Hertogenbosch in den loop der eeuwen', 30-42. Verder: H.J.H. Bossink, 'Vanaf het ontstaan van 's-Hertogenbosch tot het midden van de 14de-eeuw', *Bossche Bouwstenen* 1 ('s-Hertogenbosch, 1978) 19-39. Zelfs W. Steurs in zijn proefschrift (*Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc* (Brussel, 1993) 354) verwijst nog naar Heusden als concurrent van het jonge Den Bosch.
- 2 Zie: P. Avonds, 'Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant', in: A.J. Bijsterveld e.a. (red.), *Middeleeuwen in beweging* ('s-Hertogenbosch, 1991) 16-20; W. Steurs, "'s-Hertogenbosch: terug naar de bronnen', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 9 (1992) 189-196; H.P.H. Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum, 1995).
- 3 H.L. Janssen, 'De oudste stadsomgeving', in: *Van bos tot stad. Opgavingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1983) 64-73.
- 4 P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515)* (Wageningen, 1992) 3.
- 5 Zie: G. Smets, *Henri I. Duc de Brabant 1190-1235* (Brussel, 1908); B. Aarts, 'Texandrië, van omstrede goubegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdllijn en vraagtekens', in: H. van Doremalen e.a. (red.), *Geworteld in 'Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg/Turnhout, 1992) 22-27.
- 6 Smets, *Henri I*, 98-100; Aarts, 'Texandrië', 24-25.
- 7 '(...) eundem comitem Theodericum in loco qui villa et castro Husden dicitur bello aggreditur et capit.' *Fontes Egmundenses*, O. Oppermann ed. (Utrecht, 1933) 195. De recente vertaling door A. Uittenhoeve (*Annales Egmundenses. De jaarboeken van Egmond. Eerste Nederlandse vertaling* (Alkmaar, 1990) maakt hier ten onrechte van dat Hendrik I Dirk VII gevangen zette op het kasteel te Heusden (145).
- 8 '1203 (moet zijn 1202; BA). Castrum Husden Henricus dux Brabantie destruxit, et comitem Hollandie cepit et comitem Geltrie similiter cepit' (*Annales Parchenses*, G.H. Pertz ed., *MGH*, SS, XVI (Hannover, 1859) 606).
- 9 G.M. van der Velden, 'Beknopte geschiedenis van Oudheusden van 1285 tot 1688', *Met Gansen Trou*, 33 (1983), nr. 8/9, 103.
- 10 In de twaalfde eeuw was er in Herpt een brug. Zie: 'Het Stichtingskroniekje van de Abdij van Berne', H. van Rij ed., in: *Nederlandse Historische Bronnen*, VII ('s-Gravenhage, 1987) 12-121.
- 11 Van Rij, 'Berne', 113-114, 121. Met commentaar.
- 12 *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I, H.P.H. Camps ed. ('s-Gravenhage, 1979) nrs. 49, 78 (hierna afgekort als: *ONB*).
- 13 Bijv.: C. Thijssen, 'De heerlijkheid van Heusden', *Met Gansen Trou*, jrg. 38 (1988), 170-179; H.L. Janssen m.m.v. T. Hermans, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen', in: H.L. Janssen e.a. (red.), *1000 Jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht, 1996) 36.
- 14 J.G.N. Renaud, 'Het middeleeuws kasteel te Heusden', *Brabants Jaarboek* 1949, 48-51; J.G.N. Renaud, 'Kastelen in Noord-Brabant', *Brabants Jaarboek* 1950, 60-61.
- 15 Van Rij, 'Berne', 114.
- 16 De aanduiding *patriae comes* (landgraaf) voor Gerard de Lange van Wassenberg/Gelder was van algemene aard en slaat niet eenzijdig op het Middel-Nederlandse rivierengebied. Zie: P. Schiffer, *Die Grafen von Geldern im Hochmittelalter (1085-1229)* (Geldern, 1988) 24-26; B. Aarts, 'Oisterwijk 900?', *De Kleine Meijerij* (in voorbereiding).
- 17 Aarts, 'Texandrië', 19-20. In dit verband ook: J. Hendriks, 'Heus-

- den van Teisterbant tot Holland', *Brabants Heem*, jrg. 37 (1985) 14-23; Van Rij, 'Berne', 101-102; C. Thijssen, 'De heerlijkheid van Heusden', *Met Gansen Trou*, jrg. 38 (1988) 171-172.
- 18 Smets, *Henri 1*, 99; G.H.M. Claassens, 'De Zwaanridder en Nijmegen. Brabantse politiek in de literatuur', *Numaga*, jrg. 38 (1991) 31.
- 19 Vergelijk: J. Hendriks, 'Heusden' 1985, 16. Het gaat hier overigens om een tijdsaanduiding, niet om een getuigenlijst, zie: *Inventaris van de in 1441 gevestigde Heusdense charters* (Nieuw-kuijk, 1985) 2.
- 20 P. Avonds en H.M. Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict', in: *Varia Historica Brabantica* 4 (1975) 11-17; Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, 4-5.
- 21 Het Stichtingskroniekje van Berne noemt (als enige) dit eiland 'Vrote' en lokaliseert Berne hierop (Van Rij, 'Berne', 97, 118-121).
- 22 C. Thijssen, 'De loop van de Maas en het ontstaan van de (stad) Heusden', *Met Gansen Trou*, jrg. 39 (1989) 164-167. Of de 'verhuizing' ook het verplaatsen van een reeds bestaande Heusdense tol inhield, valt mijns inziens niet op te maken uit het tolprivilege voor Berne (ca. 1200) (*Oorkondenboek Holland-Zeeland. Supplement*. J. de Fremery ('s-Gravenhage, 1901) nr. 24).
- 23 Renaud, 'Middeleeuwse kasteel te Heusden', 50-51.
- 24 B. Aarts, 'De ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel in Noord-Brabant (II)', *Het Brabants Kasteel*, jrg. 2 (1979), nr. 4, 24-26; B. Aarts, 'De verwoesting van Heusden in '87-'88', *Het Brabants Kasteel*, jrg. 12 (1989), nr. 1, 15-21.
- 25 Renaud, 'Middeleeuwse kasteel te Heusden', 51-53; Aarts, 'Verwoesting van Heusden', 16; Janssen, 'Tussen woning en versterking', 36 en 53.
- 26 J.G.N. Renaud, 'Moet dat nu zo wel? Overpeinzingen in het kasteelpark van Heusden', *Bulletin K.N.O.B.*, jrg. 87 (1988) 131-133; Aarts, 'Verwoesting van Heusden'.
- 27 K. van den Oord, 'De blixem trof den Kruidtoren in Heusden', *Brabants Dagblad* (Langstraat), 23 mei 1996.
- 28 Van der Velden, 'Oudheusden', 100.
- 29 C. Thijssen, 'De Heren van Heusden', *Met Gansen Trou*, 38 (1988) 138-139.
- 30 Van der Velden, 'Oudheusden', 100-101.
- 31 '(...) castrum quod tunc situm erat iuxta ecclesiam Hoesden (...)' (Van Rij, 'Berne', 120-121).
- 32 Van der Velden, 'Oudheusden', 107.
- 33 Van Rij, 'Berne', 94-96, 118-123.
- 34 Janssen, 'Tussen woning en versterking', 37-45; Aarts, 'Ontwikkeling middeleeuwse kasteel (II)', 8-22. Ontstaansproblematiek: B. Aarts, 'Early castles of the Meuse-Rhine border region and some parallels in Western Europe ca. 1000: a comparative approach', *Château Gaillard*, xvii (Caen, 1996) 11-23.
- 35 *Brabants Heem*, 47 (1995) 163. Boekbespreking door Nico Arts.
- 36 H.L. Janssen, 'Nieuws uit Noord-Brabant', *Het Brabants Kasteel*, 17 (1994) 64-66. Met mondelinge toelichting, waarvoor mijn dank.
- 37 De auteur van dit artikel doet dissertatie-onderzoek naar de motte-burchten in Noord-Brabant in hun sociaal-politieke context (elfde-derdiende eeuw).
- 38 Bijvoorbeeld: Oisterwijk: B. Aarts, 'Ter Borch, faktor in de middeleeuwse geschiedenis der "Tilburgen"', *De Lindeboom* 5 (1981) 49-69; B. Aarts, 'De motten van Landen-België en Oisterwijk, een weinig bekende relatie', *De Kleine Meijerij* 42 (1991) 95-103; Spooronk: B. Aarts, 'Ten Bergh-Oirschot', *Het Brabants Kasteel* 11 (1988) 15-27; Eindhoven 'Die Haghe': *Eindhovens Dagblad*, 2 mei 1995; *De Volkskrant*, 3 mei 1995.
- 39 J.P.C.A. Hendriks, *Archeologie en bewoningsgeschiedenis van het Land van Heusden en Altena* (Almkerk, 1990) 75-77.
- 40 Van Rij, 'Berne', 101.
- 41 J.P.C.A. Hendriks, 'De oerparochie van Aalburg', *Land van Heusden en Altena* 3 (1993) 1-39. B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum, 1993) 127.
- 42 Steurs, *Naissance*, 295-314, 385-388; T. Kappelhof, 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken', in: J. van den Eijnde (red.), *Vught Vanouds* (Vught, 1995) 16-18; P.J.V. Dekkers, 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12 (1995) 18-27, met enige nuancering op dit punt.
- 43 Camps, *ONB* 1 nr. 73.
- 44 *Bijdragen tot de Geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude Hertogdom Brabant* 4 (1905) 579-580. Kopie midden veertiende eeuw. Vroeger als vals beschouwd.
- 45 Aarts, 'Texandrië', 18-23.
- 46 Camps, *ONB* 1 nr. 83; Steurs, *Naissance*, 340 noot 4.
- 47 Het Kroniekje van Berne (Van Rij, 'Berne', 102) spreekt van Herman als 'kastelein' van Heusden. Dat kan geringschattend bedoeld zijn. Een werkelijke kasteelbewaardersfunctie (en namens wie: Utrecht of Gelder?) lijkt voor die tijd en regio vooralsnog moeilijk plaatsbaar.
- 48 In de literatuur varieert dit jaartal nog al eens (ten onrechte).
- 49 Van der Velden, 'Oudheusden', 104.
- 50 Zie bijvoorbeeld achtereenvolgens: *Kastelen in Brabant. Van burch tot landhuis* ('s-Hertogenbosch, 1982) 71; Van der Velden, 'Oudheusden', 104; Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, 350; en verder: H.W.M. van der Wyck, *De kasteeltekeningen van Roelant Roghman I* (Alphen a/d Rijn, 1989) 170-171 met de vermelding 'Oud-Heusden (= Nieuwenroy)'.
- 51 Van der Velden, 'Oudheusden', 104-105, met verwijzingen.
- 52 Zie: P. Tarcisius van Schijndel, 'Archeologische opgraving naar het Kasteel Nijenrode te Oudheusden', *Met Gansen Trou*, 22 (1972) nr. 11, 166-167, 170-171; A. van der Lee, *Kastelen van Heusden* (Brochure Kastelendag) (z.p., 1995) 6-8.
- 53 Van der Velden, 'Oudheusden', 105.
- 54 Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, 349-351. Hij verwijst hierbij ten onrechte naar de afbeelding door R. Roghman. Het Kasteel van Oudheusden zelf met zijn bezitters wordt door hem niet behandeld. Wel de creatie van de heerlijkheid Oudheusden in 1498 (588).
- 55 C. Thijssen, 'Mist in de polder (2)', *Met Gansen Trou*, 45 (1995) 18-21. Ten onrechte wordt hierbij de tekening door Roghman gekoppeld aan Nijenrode bij Breukelen. Zie ook: C. Thijssen, 'Mist in de polder (3)', *Met Gansen Trou*, 45 (1995) 71-72.
- 56 B. Stevens, 'Kanttekeningen bij de sage van Slot Nijenrode', *De Klopkei*, 17 (1993) nr. 4, 26-28.